

L'HOMENATGE

per Thomas F. Glick

20 (308/Volum 2/ maig 1982

ciència 16)

Dins l'any Darwin, tal com ho diuen els mitjans de comunicació arreu del món, (ciència) acollirà diversos treballs referents a una qüestió que, si bé ha perdut algun dels seus aspectes més apassionants, té un evident interès científic i cultural. Per altra banda, cal no oblidar que la polèmica darwinista torna a agafar vitalitat, cosa que properament serà present a les nostres pàgines.

El nostre país va ser receptor de les idees darwinistes tal com ho han anat estudiant diversos autors. En aquest número presentem un treball del nostre col·laborador Thomas F. Glick sobre la celebració a València del centenari del naixement de Darwin. Aquest article s'inclou al llibre *Darwin en España*, que aviat serà editat a Barcelona per Editorial Península, a qui agraïm l'autorització per publicar-lo.

Els estudiants de medicina de la Universitat de València que van organitzar l'homenatge a Darwin van contribuir a posar el debat de nou en l'actualitat. Esperem que els treballs que aniran apareixent tinguin un paper semblant.

Thomas F. Glick (Cleveland, Ohio, Estats Units, 1939) és Ph.D. per la Universitat de Harvard. Ha estat professor a la Universitat de Texas, a la de València i actualment és professor d'història de la geografia a la Universitat de Boston. És coeditor de "Hispaniae Scientia" de València. És membre de nombroses societats científiques. Ha publicat diversos llibres i nombrosos articles i ressenyes sobre tecnologia medieval, història de l'agricultura, història de la geografia, història del medi ambient... sobre temes, en general, hispànics. És l'editor, per exemple, de *The Comparative Reception of Darwinism* (Austin, Texas, 1974). Actualment treballa en la recepció a Espanya dels principals paradigmes de la ciència moderna, a part el darwinisme, la psicoanàlisi i la relativitat. Els nostres lectors van tenir oportunitat de llegir un treball sobre aquest darrer tema al número 3 de (ciència).

El centenari de la mort de Darwin sembla una ocasió apropiada per recordar el del seu naixement, tal com va ser celebrat per un grup de fervents seguidors a València. València va ser el marc d'un ampli debat sobre el darwinisme en la dècada dels 1870 i la seva escola mèdica va esdevenir un centre d'educació darwiniana a la península. En l'última dècada del segle dinou, la polèmica darwiniana a Espanya semblava haver perdut la major part de la seva primera passió. Això va passar probablement perquè els dos bàndols contendents s'havien retirat als seus reductes acadèmics respectius, els darwinians a les facultats de ciència i medicina de la Universitat; els catòlics, als departaments de filosofia i teologia i a les escoles secundàries. El 1909, però, la polèmica va esclatar de nou amb el seu antic vigor quan un grup d'estudiants de medicina de València van decidir honorar el centenari del naixement de Darwin amb un acte públic l'homenatge. L'episodi és interessant perquè revela alhora l'ampli-

tud de l'acceptació de les idees darwinianes i la pervivència de manca de resolució dels punts de vista ideològics bàsics.

PREPARATIUS PER A LA CELEBRACIÓ (ESTIU 1908-FEBRER 1909)

A finals de gener del 1909, quan mancaven menys de dues setmanes per a la data del centenari del naixement de Darwin, el periodista valencià J. Martínez Roca es lamentava des de les columnes de "El Pueblo" que mentre s'havien programat actes commemoratius en honor a "el primer naturalista del siglo XIX" a Anglaterra, França i Alemanya, encara no havia vist cap notícia de cap entitat científica a Espanya, i en particular a València, que pensés tenir en compte l'esdeveniment. Una tal indiferència, tan negativa per als espanyols a causa del "tristísimo

VALENCIÀ A DARWIN

EL 1909

(ciència 16

maig 1982/Volum 2/309) 21

papel que esta conducta nos hace representar ante el mundo culto", era el resultat, segons Martínez Roca, de "el enorme poder que la teocracia y todas las religiones positivas tienen aún en nuestro país sobre los que cultivan la ciencia o se llaman hombres científicos, cuando debiera suceder todo lo contrario: ser estos los espíritus más libres y más emancipados cual sucede en el extranjero"

La indiferència dels científics espanyols a l'enorme importància de Darwin era a la vegada una demostració i el resultat de "la ferocísima guerra que en todo momento y ocasión sostuvieron los reaccionarios de toda laya contra las doctrinas evolutivas, la evidencia de que ellos jamás olvidarán ni perdonarán al que enterró para siempre todas las fábulas sagradas y religiosas sobre el origen del mundo y de los seres vivos"

Exhortava els lectors de "El Pueblo" a no oblidar el significat de l'aniversari que s'apropava, destacant que si bé el nom i el treball de Darwin no eren completament desconeguts pels ciutadans de València, hi havia un deute amb els esforços de Vicent Blasco Ibáñez, fundador no solament de "El Pueblo", sinó també de l'editorial Sempere, de les màquines de la qual havien sortit nombrosos textos sobre l'evolució, incloent-hi traduccions d'obres del mateix Darwin.²

Tanmateix, els plans per a una celebració del centenari que es feien a València eren desconeguts per Martínez Roca i, fins poc després d'haver publicat el seu article al diari va ser visitat per una representació de l'organització d'estudiants de medicina, anomenada la Academia Médico-Escolar, que l'informà dels plans d'un programa que havia de tenir lloc el 12 de febrer, al qual havien estat invitats diversos evolucionistes destacats de l'Estat espanyol. Martínez Roca va poder afegir al seu article aquesta informació, indicant la seva satisfacció pels plans, el seu entusiasme per la progressiva vitalitat científica de la societat que els joves representaven i la seva proposta de suport per part de "El Pueblo".

Durant les vacances de 1908, Salvador Monmeneu Jorro, un estudiant de medicina valencià, deixeble de Pelegrí Casa-

nova, mentre llegia l'edició Sempere d'una pesseta de *El Origen del Hombre*,³ va adonar-se que el centenari del naixement de Darwin tindria lloc el mes de febrer següent. De nou a la facultat de medicina, a la tardor, va discutir el projecte d'aportar algun tribut adequat a Darwin amb els seus companys estudiants Josep Lucas Ibáñez, Francesc Luque i altres membres de l'Academia, que representava el sector més actiu del conjunt dels estudiants de medicina. Els estudiants van pensar primer preparar un número especial dedicat a Darwin de "Tribuna Médica", l'òrgan de l'Academia, del qual Monmeneu era el redactor en cap⁴. A partir d'aquest pla inicial d'un número commemoratiu del periòdic la celebració memorial va anar prenent forma.

El 31 de gener del 1909, Monmeneu i Luque van enviar cartes a científics destacats espanyols i a figures públiques que ells esperaven que participarien, com a conferenciants, en l'encontre públic que havia de tenir lloc el 12 de febrer o com a col·laboradors per al número especial de la "Tribuna". Entre aquests convidats hi havia l'evolucionista i biòleg marí Odón de Buén; el col·lega de Buén del Laboratori de Biologia Marina de Mallorca, José Fuset; el químic, José Carracido; l'especialista en història natural, Salvador Calderón (que era l'evolucionista més veterà de l'Estat espanyol); i el rector de la Universitat de Salamanca, Miguel de Unamuno, que, com a traductor de les obres de Herbert Spencer⁵ era ben conegut com un apassionat defensor de les idees evolucionistes.

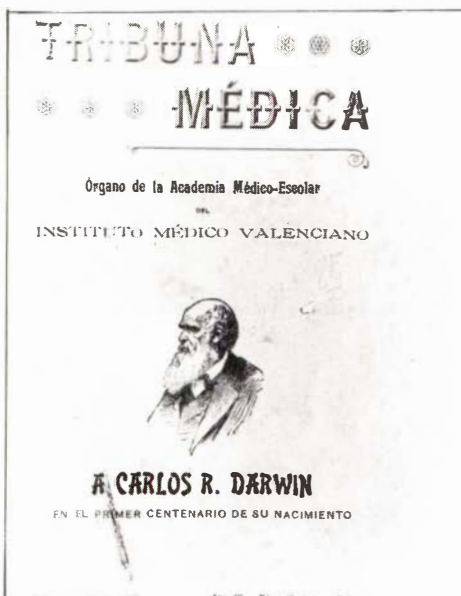
El mateix dia, els estudiants, sense saber encara que Martínez Roca havia estat pensant sobre el mateix, van contactar amb "El Pueblo" per aconseguir-ne algun suport i publicitat, que va aparèixer el dia següent, 1 de febrer, al mateix temps que l'Ajuntament havia de considerar la petició de Luque d'una subvenció de 500 pessetes per cobrir algunes de les despeses anticipades.⁶

Amb aquesta manera de procedir, els estudiants havien valorat correctament que

el suport de "El Pueblo", el portaveu de l'esquerra republicana, hauria d'assegurar guanyar-se la majoria republicana de l'Ajuntament. Aquest mateix dia la subvenció va ser aprovada: només l'alcalde, el monàrquic conservador José Maestre, el tresorer Pérez i l'historiador conservador José Martínez Aloy van votar contra la petició dels estudiants. Després del vot, Pérez va refusar durament de signar el justificant de pagament, dient que era un ús il·legal dels fons. L'alcalde, que necessitava el suport republicà per mantenir-se en el seu lloc, hi va intervenir establint que la decisió final de la distribució dels fons era seva.⁷

En aquesta etapa inicial del seu projecte, els estudiants estaven força a la defensiva i s'adonaven d'alguna manera de l'hostilitat que podia despertar un tribut públic a Darwin, malgrat la disposició liberal que dominava en general a València. (Segons Monmeneu, els estudiants no estaven interessats a fer de l'homenatge una causa de tipus polític, malgrat que coneixien certament la seva naturalesa controvertida. El fet que els estudiants no tinguessin finalitats obertament polítiques és, però, una altra indicació de la silenciosa i profunda penetració del darwinisme en la comunitat mèdica, en contrast ben clar amb les utilitzacions obertament polítiques de la celebració per part de la premsa dels dos bàndols). A un editorial de "Tribuna Médica", els estudiants de la facultat de medicina eren encoratjats a perseverar en els seus plans per a l'homenatge: "Ni nuestra modesta significación social como clase escolar, ni la humildad de nuestra inteligencia como discípulos, ni nuestros escasos recursos como pobres, corporativamente considerados, debe arredrarnos en la realización de tal idea."⁸

Les respostes dels científics a les invitacions dels estudiants van ser decebedores. L'ancià Calderón la va refusar el 4 de febrer, a causa de la seva salut precària, i assenyalava en una postdata que no podia ser encara el centenari de Darwin ja que ell n'havia rebut una carta el 1878! Buén va contestar a la permanent del Claustre el 6 de febrer, expressant les seves excu-

(ciència) agraeix l'autorització i la col·laboració de la càtedra d'història de la medicina de la Universitat de València pel que fa a les il·lustracions d'aquest article.

Portada del número de "Tribuna Médica" dedicat a Darwin

ses per no poder acudir als actes, però enviant el seu suport i el seu "aplausó més entusiasta". Carracido va contestar negativament el mateix dia. Fuset va escriure el 8 de febrer les seves excuses, enviant també el seu "más fuerte aplauso" per "esa fiesta del progreso científico [lo que] por primera vez en España va a dar potente prueba de amor a la ciencia de hoy, honrando la memoria de uno de los más grandes cerebros-guías del humano saber".⁹

Les excuses dels científics van ser més que compensades, però, per l'acceptació entusiasta de Miguel de Unamuno, una autèntica figura nacional la participació del qual en si mateixa assegurava a la celebració de l'homenatge una audiència nacional.¹⁰ En aquest moment, per raó de les circumstàncies dels deures d'Unamuno a Salamanca, es va fer clar que l'homenatge no podria tenir lloc en la data exacta del centenari, el 12 de febrer, i per tant es va moure la data deu dies per completar els preparatius i per permetre Unamuno de tenir el temps adequat per a la preparació i el viatge.¹¹

El 17 de febrer, Unamuno va escriure a Luque que arribaria en tren a València el diumenge dia 21 al matí i telegrafiarà l'hora de sortida (hi afegia que no volia estar a Madrid "ni una hora"). Com que havia pensat no llegir el parlament, sinó parlar a partir de només "unas ligerísimas, escuetas y esquemáticas apuntaciones para conservar la arquitectura del discurso", Unamuno demanava que els estudiants aconseguissin estenògrafs que registressin les seves paraules: "Y lo digo porque querría se recojiese íntegro el discurso que va a ser al modo de una especie de profesión de fe filosófica y religiosa arrancando de la doctrina del transformismo. Dispenseme la arrogancia ó inmodestia".

Continuava dient que, atesa la importància que ell donava al tema, els estenògrafs eren absolutament essencials. En definitiva, Unamuno indicava que el seu discurs sobre Darwin havia de tenir un significat determinat per als valencians: "E-

sa ciudad de Valencia tiene fama de estar movida más por instintos —más o menos nobles— que por inteligencias y más por pasiones que por reflexión. Conviene, creo, poner de relieve, que es el elemento genuinamente intelectual y consciente el que busca contenido ideal, científico, filosófico, para esos ímpetus bravíos, el que debe dirigirlos. Hay que revolverse contra eso del fulanismo y el menganismo y las idolatrías personales y contra eso del fulanismo y el menganismo y las idolatrías personales y contra el radicalismo puramente formal, vacío de doctrina consciente, y esto es labor de estudiantes. El entusiasmo, el fanatismo mismo, es bueno pero es cuando lo aprovecha quien tiene conciencia clara del ideal, quien tiene una filosofía."

El diumenge 21 de febrer, a les 8h 30, Unamuno va arribar a València en el tren correu procedent de Madrid. Una delegació d'estudiants, composta per Luque, Lucas i Monmeneu havia pujat al tren en una estació anterior¹² i a l'estació de València un grup distingit de dignataris liberals i intel·lectuals estava disposat per acollir el famós visitant.¹³ En baixar del tren, la multitud reunida, que incloïa nombrosos estudiants de dret i medicina, va dedicar una gran ovació al Rector, seguida de molts "vivas".

Unamuno es va traslladar llavors a l'Hotel Continental, on l'Academia Médico-Escolar havia preparat el seu allotjament;¹⁴ i llavors va dinar a casa del Dr. Manuel Candela Pla juntament amb el metge i senador Amalio Gimeno i el recentment elegit membre del claustre universitari, José Herrero.¹⁵ A la tarda, va visitar els voltants de la ciutat amb el degà Casanova i un grup d'estudiants.¹⁶ El dilluns a la una de la tarda els professors de la facultat de medicina van donar un banquet en honor d'Unamuno al restaurant Miramar; la resta del dia no es van organitzar activitats, ostensiblement per donar a Unamuno temps per preparar les seves notes. Els tiquets per a la funció principal, la vetllada que la Universitat havia preparat per a les nou del vespre, s'havien venut completament.

LA "VELADA" (22 DE FEBRER DEL 1909)

L'audiència que omplia de gom a gom la Universitat es componia, segons el reporter de "El Pueblo", de "la Valencia intelectual libre de prejuicios." "Damas, catedráticos," continua el reportatge, "autoridades, escolares, representaciones diversas del saber, Prensa, corporaciones y del pueblo, llenaron el local."¹⁷ L'auditori era presidit per un gran retrat de Darwin, darrera de la tribuna dels oradors. En ella, Pelegrí Casanova, president de la secció, s'asseia al centre, amb Unamuno a la dreta i Eduard Boscà, el més vell dels participants, a la seva esquerra.¹⁸

El primer a parlar a la tarda va ser el professor Bartual, que va començar el seu breu discurs evocant els seus dies com a estudiant de medicina els anys 1880, quan —sens dubte sota la influència de Pelegrí Casanova— "penetró en mi mente el primer rayo de luz y con él el primer dolor del espíritu, la primera duda... Aún reverdecen en mi memoria los recuerdos de aquel continuo batallar entre ideas opuestas, entre la tradición agarrada a mis neuronas y las nuevas corrientes que bregaban por desalojarla... La pelea fue de larga duración; el dolor grande y la cicatriz tarda en forjarse."

El testimoni punyent de Bartual confirma els de Carracido i Escuder, una confirmació comprovada del ferment intel·lectual i l'agitació que va dominar les universitats espanyoles i particularment les facultats de medicina en les dues dècades després del 1868. La resta del parlament de Bartual es va dedicar als aspectes social i polític del darwinisme, específicament com reconciliar l'impuls suposadament individual del procés de l'evolució amb les idees del socialisme i el col·lectivisme. Ell no hi veia cap contradicció, però comparava els éssers humans amb cèl·lules d'un vast organisme en el qual funcionen totes per al bé comú.

El professor Boscà estava massa malalt

Academia Médico-Escolar

La Comisión organizadora del homenaje a
Darwin

con motivo del primer centenario de su nacimiento,
tiene el honor de invitar á V. á la velada que se
celebrará en el Paraninfo de la Universidad el
lunes 22 del corriente mes, á las nueve de la noche.

Valencia, Febrero de 1909.

Sr. D. _____

La. Forta.—Bosca

Invitació que va imprimir l'Academia Médico-Escolar

per presentar el seu discurs, que va ser llegit per l'estudiant Lucas. Les paraules de Bosca, que manifesten una tendència clarament antireligiosa, concloïen amb una avaluació dels canvis importants a la societat deguts a la difusió popular de les idees darwinianes: "En cuanto a la naturaleza del hombre, ahí están las nacionalidades que van al frente del progreso, en las que la idea del transformismo se tiene ya como indiscutible; habiendo penetrado entre las masas populares, cuyo mayor respeto a su ética es el respeto a los seres vivos, después de haber desinfectado su cerebro de aquella fauna fantástica, fruto del subjetivismo de la Edad Media, las brujas y duendes, ángeles y diablos."²⁰

Casanova va introduir llavors l'home que havia de ser "el alma de esta solemnidad," Miguel de Unamuno. El discurs del rector²¹ és difícil d'analitzar, igual com l'actitud general d'Unamuno davant el darwinisme, l'evolució i la ciència en conjunt. En el seu discurs, Unamuno accepta tots els principis científics de la teoria de l'evolució que Darwin va desenvolupar. Quatre anys més tard, tanmateix, en *El sentimiento trágico de la vida*, havia d'afirmar que l'Església "se opuso a Darwin, e hizo bien, porque el darwinismo tiende a quebrantar nuestra creencia de que es el hombre un animal de excepción, creado expreso para ser eternizado."²²

Potser podem veure Unamuno, com ho fa Carlos París, com un precursor de Theillard de Chardin o, més aproximadament, com un filòsof en la tradició de Bergson, Teilhard i altres que es van esforçar a arribar a una nova concepció del món basada en els principis de l'evolució.²³ A més, Unamuno era força rigorós a distingir entre del darwinisme científic i els problemes metafísics que sorgien del darwinisme. En el discurs que tractem es va burlar dels catòlics ortodoxos que esdevien transformistes: "Y ha ocurrido una cosa muy significativa, cual es la de que se ha ideado una especie de transformismo ortodoxo, así como se ha ideado también una especie de socialismo católico. Y uno y otro no son sino a modo de caldos de cultivo, a manera de vacunas para evitar los estragos del

transformismo y del socialismo genuinos."²⁴ Mentre Unamuno podria haver subscrit bé molta de la teologia de Teilhard, no és gens clar que hagués pogut acceptar la modificació del principi científic per no violentar les creences ortodoxes.

Dir que no hi ha contradicció entre revelació i ciència significa una cosa per a un filòsof i humanista; però per a un científic és ben bé una altra, sobretot si implica un compromís en la seva metodologia. Unamuno sembla, per contra, insistir en la dialèctica entre les "dues cultures" a través de la qual es podria guanyar força perspectiva filosòfica.

Des del punt de vista científic, l'aspecte més interessant de la contribució d'Unamuno és la seva reiteració del principi de variació com a mecanisme del procés d'evolució.

Per Unamuno, el concepte de variació era crucial perquè era la clau de la comprensió de l'individualisme humà i, com a tal, era el factor de la teoria de Darwin que permetia justificar la filosofia d'Unamuno sobre el paper de l'home en el món. La variació espontània és, per Unamuno, "el elemento inicial del progreso"²⁵ i per tant el mecanisme autèntic del canvi social i cultural: "La sociedad luego, el pueblo, acepta o rechaza esas variaciones, las selecciona y se las adapta, adaptándose a su vez a ellas." Cap antropòleg cultural no podria segurament estar en desacord amb l'anàlisi d'Unamuno. Per la resta, Unamuno va intentar deslligar l'esperit del progrés evolucionista amb la renovació del cristianisme; va elogiar el moviment catòlic modern; i va dir que s'aconseguiria un autèntic progrés quan se substituïssin les normes morals negatives, com les que conté el Decàleg, per altres d'afirmatives.

El darrer orador de la tarda va ser Pelegrí Casanova, l'autèntic símbol del darwinisme valencià. El seu treball va començar per un resum del pensament darwinista, el seu contingut i la seva història. La casualitat, pensava, era l'essència del coneixement científic, i la doctrina de l'evolució era la responsable de la possibilitat de concebir el món natural en un

sistema explicatiu unificat: "La doctrina de la evolución, que considera el mundo como un gran hecho de crecimiento, como una serie de fases de desarrollo unidas entre sí por vínculos de la más estricta casualidad, engendrandose unos hechos a otros de una manera continua y sucesiva, en una escala de transformaciones en la cual cada fenómeno es efecto del anterior que lo ha determinado y causa eficiente del que le sigue."²⁶

La resta del discurs de Casanova va ser dedicada a la seva visió que la societat espanyola contemporània —decadent, monolítica i tancada a les innovacions— era el resultat d'una "funesta selección regresiva que domina en nuestro país." Com a exemple de selecció social regressiva ell deia que Espanya s'havia oposat a la Reforma "que dignificó la razón como arbitra (sic) del saber y promulgó la libre investigación y el libre examen. Muchos hombres de ciencia perecieron víctimas de la Inquisición."²⁷

De manera clara, el retard científic espanyol era simbolitzat per Casanova per la Contrareforma, on es veu que les influències científiques que havia rebut provenien d'Alemanya i Anglaterra: "No debe extrañarnos que los adelantos científicos no hayan gozado de gran predicamento entre nosotros y que los hombres que por sus condiciones profesionales se han visto obligados a seguir el movimiento intelectual de fuera, prefieran hipocresía a confesar las propias convicciones." El sistema d'ensenyament espanyol, que no incloïa "ni un átomo de ciencias naturales" en el seu programa, era també una manifestació del factor de selecció regressiva, el resultat més desolador de la qual podia ser observat en "la enseñanza de la mujer, que constituye hoy el último baluarte de la superstición. Entregada solo al misticismo, resulta incapaz para fundar una familia y para ser, no sólo la compañera material, sino la moral del hombre, con el cual no puede tener ese comercio de ideas que tanto une las almas."²⁸

Després d'acabar amb paraules d'elogi per als estudiants de medicina que havien organitzat els actes, Casanova va ajornar la sessió per a aquella nit.

Peregrín Casanova i Ciurana (València, 1849-1919)

LA PLACA COMMEMORATIVA

L'endemà de l'acte oficial d'homenatge, el dimarts 23 de febrer, els estudiants de l'Academia Médico-Escolar van donar un banquet en honor a Unamuno a l'Hotel París, a la una de la tarda. En el curs del banquet (al qual van assistir seixanta persones) Unamuno va contestar les paraules de felicitació de Luque amb un brindis a la joventut de València i va fer comentaris càustics de reprovació dirigits a autoritats oficials anònimes (pensava en l'alcalde?) que havien boicotejat la reunió per raons de tipus polític: "*En un valiente apóstrofe (va dir "El Pueblo") [Unamuno] calificó de cobardes, hipócritas y eunucos á todos los que ocupando altos cargos no han concurrido a la celebración del centenario de Darwin.*"²⁹

Segurament el mateix dia, Unamuno va visitar els "talleres" de l'editorial Sempere —que havia publicat, naturalment, traduccions d'obres de Darwin. A les set de la tarda, Unamuno va parlar de nou a la Universitat sobre "La crisis del Liberalismo", sota els auspicis de l'Ateneo Científico.³⁰

Després de la conferència, el director de "El Pueblo", Fèlix Azzati, va felicitar Unamuno i al mateix temps li va demanar d'inaugurar les sèries de conferències de la Universitat Popular — que havia estat fundada per Blasco Ibáñez. Unamuno havia pensat de marxar cap a Madrid en el tren correu del dimecres, però Azzati el va convèncer de quedar-se.³¹ El dimecres al matí, dia 24 de febrer, Unamuno, amb un grup d'estudiants i professors, va fer una excursió d'història a Sagunt, on va visitar l'anfiteatre romà i el castell i va tornar a València a la una de la tarda. A les tres va ser descoberta una placa en memòria a Darwin en el claustre de la facultat de medicina. La placa va ser embolicada amb les banderes d'Anglaterra i Espanya i va ser descoberta per Peregrín Casanova. El professor Bartrina va fer el primer de quatre petits parlaments, indicant en aspres termes antireligiosos³²

l'impacte revolucionari de la doctrina transformista. Vincent Peset, el que va parlar a continuació, va recordar la tradició progressista de l'escola mèdica valenciana, una tradició que incloïa pensadors tan avançats com Joan Plaza, Collado i Andreu Piquer, i va elogiar el treball de Darwin com una "*síntesis suprema*". També va expressar la seva sorpresa de la presència continuada a València d'aquells que repudiaven l'evolució. Fins i tot els filòsofs místics, va destacar, admetien que els processos naturals anaven del simple cap al complex.³³

Casanova va instar els estudiants d'estar atents a la veu de Darwin "*que desde la capilla de Westminster os llama diariamente á cumplir vuestro deberes*", i llavors va presentar Unamuno, que només hi va afegir algunes paraules més d'elogi als estudiants valencians, els únics a Espanya que havien honorat el científic anglès.³⁴ Finalment el cònsol anglès a València "*muy emocionado*" hi va afegir el seu agraïment i va transmetre la gratitud oficial del seu govern.³⁵

La placa, que és de marbre amb un perfil en relleu de Darwin fet en bronze, es conserva ara al Seminari d'Història de la Medicina de la facultat de Medicina de la Universitat de València.³⁶

A les nou del vespre, Unamuno va entrar al local del Casino (el Centre de la Unió Republicana) al carrer dels Llibreters per inaugurar les sèries de conferències de la Universitat Popular amb un parlament improvisat sobre la necessitat de diàleg entre els espanyols de les diferents religions i creences polítiques. El mateix vespre va visitar les oficines editorials de "El Radical" amb un grup d'estudiants i llavors es va trobar amb Rodrigo Soriano, l'editor del diari i diputat a les Corts, al Cafè Ideal.³⁷

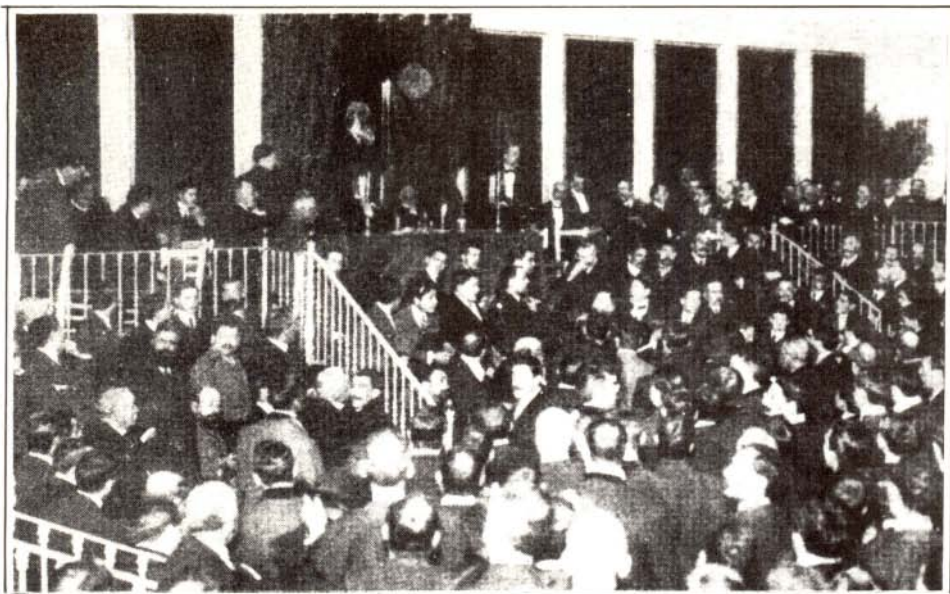
Unamuno va marxar finalment cap a Madrid el dijous 25 de febrer, i un nombre grup de professors i estudiants el va anar acomiadar quan va pujar al tren correu.³⁸ Un cop a Salamanca, Unamuno va entrar en correspondència amb Monmeneu en relació amb la publicació del seu discurs a "Tribuna Médica". El 6 de

març, va escriure per fer saber que havia rebut el mecanografiat de la còpia estenogràfica del seu parlament i que en tornava una versió revisada lleugerament per a la seva publicació. Hi afegia que els temes del seu discurs eren anàlegs als que l'havien ocupat durant anys i que havien pres cos en *La vida de Don Quijote y Sancho*, un llibre "*que considero como mi evangelio*". En un postescrit, va demanar que quan el fullet fos publicat li n'enviessin almenys una dotzena de còpies "*para mis amigos más conscientes (que son muchos más)*". El 13 d'abril, Unamuno va tornar a escriure, agraïnt la recepció de vint-i-cinc exemplars de "Tribuna Médica", dient que pensava distribuir-ne la major part fora d'Espanya i demanant que enviessin més exemplars a la Libreria de la Viuda de Calón de Salamanca, per a la venda. La carta s'acabava dient: "*Animo y a trabajar*".

EL DEBAT A LA PREMSA

Abans, durant i després de la celebració, hi va haver una àmplia i sovint apassionada discussió a la premsa diària i setmanal (de València i d'altres ciutats de l'Estat) sobre la significació de Darwin i de l'homenatge valencià. Tanmateix, la premsa periòdica no estava generalment interessada en el *contingut* del darwinisme, sinó solament en el que l'homenatge públic al darwinisme representava o simbolitzava.

L'estratègia de l'esquerra, representada a València per "El Pueblo" i "El Radical", va ser situar Darwin en el paper d'un revolucionari —un revolucionari científic que destruïa els mites de la revelació. La conclusió a què el darwinisme naturalment portava, dins aquesta visió, era que Espanya havia de descatalogitzar-se per poder assolir un lloc en el món modern. L'estratègia entre els ultres ortodoxos de dreta, representats per "La Semana Católica" i "La Voz de Valencia", era denunciar Darwin i la seva obra com a diabò-

Aspecte del paranímf de la Universitat de València durant l'homenatge a Darwin el 1909 ("La Actualidad", núm. 136, 4-2-1909)

lics. La dreta més moderada, tanmateix, acceptava la grandesa de Darwin com a naturalista i preferia en canvi concentrar els seus atacs contra els seguidors espanyols dient que utilitzaven el darwinisme com una arma contra l'ortodòxia catòlica i l'Església.

Una anàlisi de continguts dels reportatges de l'homenatge revela una propensió de l'esquerra per descriure el darwinisme en termes religiosos o pseudoreligiosos. D'aquesta manera, "El Radical" es refereix a Darwin no solament com "el insigne revolucionario de la ciencia", sinó també com "el apóstol de la Ciencia", les noves idees del qual, tot i ser laïques, havien estat "canotitzades per la humanitat."³⁹ El model religiós és prou clar.

En un article que resumeix i interpreta el discurs d'Unamuno a València, "El Pueblo" confirmava realment el que la premsa catòlica havia estat llargament denunciant. L'article arribava a la conclusió que el missatge d'Unamuno havia estat que hi havia un gran obstacle històric per al desenvolupament lliure de les idees, i era el catolicisme. Les esperances per al futur reposaven en una Espanya descatoitzada. L'estudi de les religions comparades mostra que els homes construeixen la seva pròpia versió de l'origen del món, d'acord amb les imatges i el nivell de la seva pròpia civilització. I, en resum, "Nuestro intento de descatoitzar no debe ser teológico, sino político, social y ético... Nosotros no queremos descatoitzar los sentimientos sino la política y las costumbres."⁴⁰

"El Pueblo" va estar més que feliç d'acceptar tots i cadascun dels desafiaments de la premsa catòlica. Es va iniciar un autèntic combat amb el número del 7 de febrer de "La Semana Católica", en el qual es publicava un article titulat *Un homenaje... al diablo*.⁴¹ Evidentment l'article comença impugnant els que van donar suport a l'homenatge: "Para (la Velada) han pedido flores al Ayuntamiento, que las ha concedido de muy buena gana. ¡No faltaba más! Siendo librepensadora la mayoría." L'article continuava assenyalant que l'Església ha tingut enemics en totes les èpoques i estava fent cara al

desafiament d'aquesta "monstruosa teoría". L'autor suggeria que "en vez de estos festejos y estos encomios ¿por qué no prueban con argumentos sólidos la teoría darwinista?" És impossible ja que l'home ve de Déu. Dos dies més tard, Tomás M. Castañeda responia a "La Semana Católica" des de les pàgines de "El Pueblo".⁴² Segons l'opinió de Castañeda, el setmanari catòlic tornava a mostrar la seva "picardía". Ell no volia defensar Darwin, que és immoral, sinó els estudiants valencians. Ho feia citant les paraules d'Eduard Boscà, que havia dit que ensenyava als seus alumnes "que en ciencia no puede existir lo que se llama fe, porque para creer, hay que ver."⁴³

"El Pueblo" també va contestar una sèrie d'articles antidarwinians del periòdic clerical "La Voz de Valencia". Els articles de "La Voz" cobrien un camp ampli de materials; algun d'ells discutits intel·ligentment (per exemple, la reunió de 1897 de l'Acadèmia de Ciències a París en la qual Blanchard va presentar l'argument antievolucionista de Salisbury). De tota manera, l'objectiu primari dels articles era que la ciència en general, i el darwinisme en particular, estaven destruint la religió, i que, malgrat que hi havia molts científics catòlics i fins i tot clergues, el seu entusiasme era degut al moviment "modernista" en l'Església.⁴⁴ "El Pueblo" feia notar sarcàsticament que l'articulista "antropomòrfic" de "La Voz" havia assistit a la Conferència d'Unamuno, "quizás sin autorización superior".⁴⁵ Unes tals discussions entre antidarwinistes ultres i l'esquerra republicana poques vegades van tractar del contingut autèntic del darwinisme i es van concentrar més aviat en línies d'atac *ad hominem* i *ad institutionem*.

També van aparèixer comentaris a la premsa diària d'altres ciutats de l'Estat espanyol. "El Universo" de Madrid —un diari catòlic maurista— denigrava la "prostitució" de la Universitat de València. Aquí observem una estratègia diferent, més obertament política, en la qual se separava Darwin dels seus seguidors espanyols, que eren atacats perquè eren

lliurepensadors. "El Universo" deia: "El rector de Salamanca soltó al 'respetable público' una serie de atrocidades, sacadas todas de su cabeza, que no tenían la más leve relación con Darwin, ni con sus hipótesis... científicas." Ben al contrari, Unamuno va atacar públicament el dogma catòlic i les veritats de la fe i va proposar un nou decàleg per a lliurepensadors. En resum: "La ciencia, ni la libertad de cátedra, tienen nada que ver con las chocarrerías de Unamuno, con sus blasfemias y propagandas de mitin anticlerical." "El Universo" denunciava el discurs d'Unamuno perquè el ministre d'Educació veïés si infringia la llei amb els seus atacs contra la religió de l'Estat.⁴⁶

Responent aquesta diatriba, el "Heraldo de Madrid" va acusar "El Universo" d'odi irracional i d'oposar-se a la difusió de la cultura i de les idees: "Si ellos pudieran, volverían a establecer en España la Santa Inquisición y se darían el placer de tostar a los liberales más significativos." La prova de la ignorància de "El Universo" reposa en la posició presa per catòlics reconeguts que han acceptat la teoria de l'evolució: "Y la prueba de que ningún hombre creyente pudo jamás sentirse ofendido con las concepciones grandiosas de Darwin es que la Iglesia católica, por la voz y órgano de sus escritores más eminentes, de sus prelados más doctos y virtuosos, ha enseñado siempre que la doctrina darwiniana de la evolución no pugnaba con la esencia de la Biblia, sino antes bien la justificaba y la ensanchaba. Únicamente los neos ignorantes y zafios que se estilan por acá, esos que no pueden llamarse correligionarios de un P. Secchi, de un P. Guettry, de un monseñor Mercier (rector de la Universidad Católica de Lovaina), pueden blasfemar contra Darwin."⁴⁷

"El Heraldo" citava Menéndez y Pelayo com un catòlic ortodox tolerant i exigia un respecte semblant a Unamuno; també elogiava el P. Ceferino González com un home que respectava els lliurepensadors i dialogava amb ells. L'article es tanca amb una afirmació molt durament anticlerical: "El clericalismo existe, el clericalismo es la lepra de la sociedad española, el clericalismo nos envilece y nos deprime, por culpa de un

DARWIN

LOS ESCOLARES MÉDICOS
EN EL PRIMER CENTENARIO
DE SU NACIMIENTO 1909

Placa de marbre d'homenatge a Darwin amb un relleu en bronze del naturalista anglès

estado que, bajo los hombres que mandan, a todo se atreve, incluso a pedir castigos para los profesores, como Unamuno, que honran la ciencia española."

L'endemà "El Universo" hi va replicar, remarcant sarcàsticament que demanar a Unamuno, un professor de llengües mortes, de parlar sobre Darwin era el mateix que invitar el director del Jardí Botànic de fer una conferència sobre *La Iliada*. Unamuno, per tant, no havia anat a València a glorificar Darwin sinó a revisar els deu manaments. "Nosotros respetamos, en calidad de sabios, a los sabios de veras, incluso a Darwin; pero nosotros en este aspecto no respetamos a un cualquiera."⁴⁸ En aquest article, Unamuno era caracteritzat com un "neodarwinista", amb l'objecte, com es veuria ben clarament, de despullar de les seves credencials científiques els seguidors de Darwin implicar-hi la reputació del gran home per ell mateix.

SIGNIFICAT DE LA CELEBRACIÓ DEL CENTENARI

"El País" de Madrid havia descrit la celebració darwiniana de València amb les paraules següents: "El de Darwin se ha celebrado pero en Londres que en nuestra gran Valencia."⁴⁹ No és necessari, tanmateix, exagerar el paper del actes a València per apreciar la seva significació i la seva importància.

Es demostra, en primer lloc, la *normalització* del pensament darwinian en l'ensenyament superior a Espanya. Després de la intensa polèmica dels anys 1870, la controvèrsia va anar disminuint lentament mentre la teoria de l'evolució anava penetrant en el món científic i intel·lectual de l'Estat espanyol. Tanmateix, el darwinisme no va ser debatut o acceptat únicament per intel·lectuals i científics. La segona significació de l'homenatge valencià és que mostra la profunditat i l'extensió de la *popularització* del darwinisme a Espanya. A partir del 1909, el contingut científic del darwi-

nisme no va ser discutit per gaire temps en actes públics; el darwinisme va aconseguir més aviat un status de dogma secular—en això la dreta i l'esquerra coincidien— que no era atacat o defensat pels seus mèrits sinó més aviat per les seves associacions. L'espai dedicat a l'esdeveniment en la premsa és indicatiu també de l'atracció per Darwin entre els lectors, particularment entre les "classes populars" que llegien "El Radical" i "El Pueblo".

En tercer lloc, la celebració va demostrar la *polarització* política dels darwinistes i antidarwinistes en l'Espanya de la Restauració. L'autèntic tema de debat no va ser la teoria de l'evolució sinó el paper de l'Església espanyola i els sectors polítics que li donaven suport. En la primera fase de la recepció del darwinisme a Espanya, a mitjan la dècada dels 1870, els atacs als darwinistes van ser tan violents que van forçar realment molts científics, que podien haver sigut normalment apolítics, cap al camp lliurepensador, agnòstic i republicà anticlerical. Un cop polaritzats en dos grups, els antidarwinistes clericals i els darwinistes anticlericals es van fortificar, van buscar aliances polítiques i van prendre la determinació de no cedir ni un mil·límetre. Per aquesta raó, el darwinisme espanyol va estar profundament atrinxerat a les facultats de ciències i de medicina, especialment a les grans ciutats, com València, dominades pels republicans. A França, per citar un cas que contrasta, el darwinisme va ser debatut principalment per científics i el fet que la discussió fos menys polititzada allí que a Espanya va significar que la seva difusió tendís a ser força més lenta.

(Thomas F. Glick)

Notes

- 1.— Vegeu Thomas F. Glick: *La recepció del darwinisme en Espanya* dins *Darwin en Espanya* (Barcelona, Ediciones Península, en premsa) i Diego Nuñez: *El Darwinismo en España* (Madrid, 1977).
- 2.— J. Martínez Roca: *Darwin*, "El Pueblo", 2 de febrer del 1909 (encara que l'article està datat el 30 de gener). El tema "Jamás perdonarán a Darwin" va ser tractat en posteriors articles a "El

Pueblo" i va ser el motiu clau dels atacs liberals contra els reaccionaris antidarwinistes. Cf. Tomás M. Castañeda: "Jamás perdonarán a Darwin", "El Pueblo", 9 de febrer del 1909.

3.— Tr. A. López White (València, Sempere, 1902).

4.— El títol original del periòdic de l'Acadèmia era "Boletín de la Academia Médico-Escolar"; a partir del volum II, nº 7 el títol va ser canviat per "Tribuna Médica". En total, van ser publicats tretze números del periòdic entre novembre del 1907 i febrer del 1908 i el número especial dedicat a Darwin va ser l'últim que va sortir. Lucas va ser un col·laborador freqüent (per exemple, *El genio y el talento*, II, 41-44; *La senectud en lo porvenir*, II, 113-117).

5.— Les traduccions d'Unamuno de les obres de Spencer inclouen: *La beneficencia* (Madrid, España Moderna, 1893); *De las leyes en general* (Madrid, 1895); i *Exceso de legislación* (Madrid, 1895).

6.— Archivo Municipal de Valencia, Libro de Actas del Exmo. Ayuntamiento de esta ciudad, 1909, 1er semestre, fol. 66v.: "Dióse cuenta de una comunicación de D. Francisco Luque, en representación de los estudiantes de la Facultad de Medicina de este distrito universitario, solicitando una subvención de quinientas pesetas para el homenaje de admiración que organizan con motivo del primer centenario del insigne naturalista inglés Carlos Darwin. Se acordó conceder quinientas pesetas con cargo al capítulo de imprevistos del presupuesto corriente; haciendo constar su voto en contra los señores Pérez y Martínez Aloy y el Sr. Alcalde." Segons "El Pueblo" (20 i 21 de febrer) els diners atorgats per l'Ajuntament van ser usats per adornar el paranimf de la Universitat "artísticamente" i "espléndidamente". Segons "La Semana Católica" del 7 de febrer del 1909, la major part de l'Ajuntament era "librepensador". Monmeneu va recordar l'abril del 1966 que els estudiants van rebre a més 100 pessetes de l'Instituto Médico Valenciano.

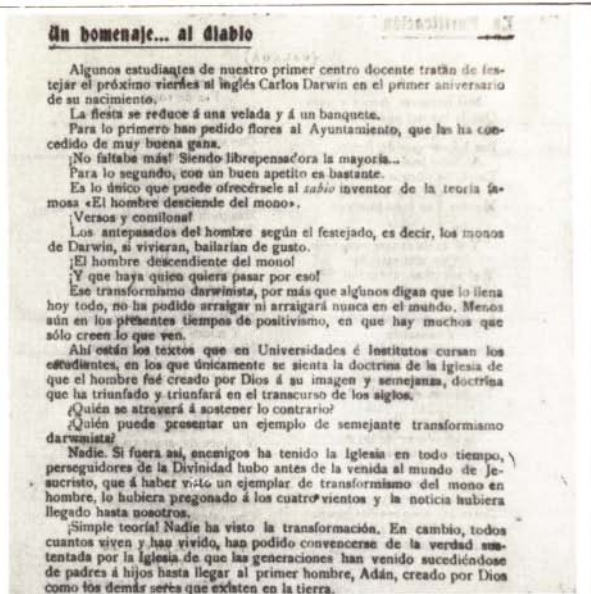
7.— Entrevista amb Salvador Monmeneu, 28 d'abril del 1966, València.

8.— *Homenaje a Darwin*, "Tribuna Médica", II, 217. L'editorial acaba citant l'acusació de Casanova d'ignorància general de Darwin a Espanya, acusació feta tres dècades abans en *La biología general*.

9.— Totes les cartes es troben a la col·lecció personal de Salvador Monmeneu. Calderón, Fuset i Carracido van contribuir, tanmateix, al número especial de "Tribuna Médica", III, 13, febrer del 1909. Les poques ratlles de Calderón apareixen a la pàgina 78; l'article de Fuset, *Algunas notas sueltas acerca de la obra de Darwin*; a les pàgines 52-53; i l'assaig de Carracido, *Dos conquistadores* (que va sortir originàriament a "El Imparcial", Madrid, 1888) a les pàgines 44-48.

10.— La carta d'acceptació d'Unamuno no va ser conservada per Monmeneu, però degué ser escrita entre el 4 i el 8 de febrer.

11.— El 17 de febrer, Unamuno va escriure a Luque que havia llegit a "El Mercantil Valenciano" que el dilluns 22 de febrer i el dimarts 23

Retalls de diari fent-se ressò de l'homenatge valencià a Darwin ("El Mercantil Valenciano", 11-2-1909 i "La Semana Católica", 7-2-1909)

eren els considerats; Unamuno deia que preferia la primera data. El número citat de "El Mercantil" era probablement el de l'11 de febrer, en el qual un article titulat *Homenaje a Darwin* anunciava els plans per al tribut, incloent-hi l'acceptació d'Unamuno, dient que es pensava en els dos primers dies de Carnaval.

12.- Tres diferents reportatges en diaris valencians del 22 de febrer donaven tres localitzacions diferents d'on els estudiants haurien pujat al tren. "El Radical" deia Algemesi; "El Mercantil" deia Jàtiva; i "El Pueblo" deia Alginet.

13.- El reportatge més complet de l'arribada d'Unamuno va ser el de "El Radical" del 22 de febrer. Representant la Universitat hi havia els professors Casanova, Bartual, R. Mollà, A. Gil i Morte i Antoni Oliete, de la facultat de medicina; Eduard Boscà, de ciències; Pascual Testor, de dret; i Josep Deleito i Piñuela de lletres. L'administració municipal era representada pel seu secretari Jiménez Valdivieso.

14.- L'Academia també va posar a la disposició d'Unamuno un cavall i un carruatge (entrevista amb Monmeneu).

15.- Tant Candela com Gimeno eren darwinistes declarats. Gimeno havia participat en una sèrie de conferències sobre l'evolució a l'Ateneu el 1878. Candela era representat al número sobre Darwin de "Tribuna Médica" amb un article que es deia: *El triunfo de Darwin*, Pàgs. 61-62. La major part dels professors citats a la nota 13 eren presents al número sobre Darwin (discursos de Casanova, Bartual i Boscà; articles de Mollà, pàgs. 81; Gil i Morte, *No condenar sin leer*, pàgs. 48-50; i Deleito i Piñuela, *Darwin*, pàgs. 53-54).

16.- "El Mercantil Valenciano", 22 de febrer del 1909.

17.- "El Pueblo", 23 de febrer. "El Radical" del mateix dia describia l'assistència com "lo más selecto de la intelectualidad valenciana" i destacava la presència dels diputats radicals Soriano (Rodrigo Soriano, editor de "El Radical") i Cervera.

18.- Les fotografies de l'estrada van ser publicades a "Actualidades" Madrid, 5 de març del 1909, i a "Nuevo Mundo", Madrid, 4 de març del 1909.

19.- *Discurso de D. Juan Bartual*, "Tribuna Médica" (Número sobre Darwin), pàg. 2. Més tard, a la tarda, Unamuno es va referir als comentaris del professor Bartual: "Aquí nos ha hablado el Sr. Bartual de la época en que él, bajo la sugestión de las doctrinas darwinianas, sintió los primeros asaltos de la duda a las heredadas creencias. Si yo os hablara de esto! Esa época es en mí una época que durará, espero, toda mi vida, que no acabará nunca." *Ibid.*, pàg. 19.

20.- *Discurso de D. Eduardo Boscà*, "Tribuna Médica", número de Darwin, pàg. 6.

21.- El discurs és imprès a "Tribuna Médica", número sobre Darwin, pàgs. 7-25; aquesta versió és preferible a la d'Unamuno, *Obras Completas*, 9 vols., per datar (Madrid, 1966-) VII, 786-809, que reproduïx i fins i tot embelleïx els errors de la versió de "Tribuna Médica" i omet les

indicacions entre parèntesis de la reacció de l'audiència. L'editor de les *Obras completas*, Manuel García Blanco, sembla pensar que Unamuno no va participar en persona en l'homenatge, sinó que hi va enviar el seu discurs perquè el llegís algú altre (*Ibid.*, pàg. 84: "...en el que alguien dió lectura a la importante contribucion enviada por don Miguel").

22.- *Obras completas*, VII, 152.

23.- Carlos Paris: *Unamuno y Teilhard de Chardin*, "Cuadernos para el diálogo", 16 (gener 1965), 13-14. Sobre l'evolucionisme d'Unamuno, vegeu també Paris: *Unamuno: Estructura de su mundo intelectual* (Madrid, Ediciones Península, 1968), pàgs. 133-167; i Peter G. Earle, *El evolucionismo en el pensamiento de Unamuno*, "Cuadernos de la Cátedra Miguel de Unamuno", 14-15 (1964-1965), 19-28.

24.- "Tribuna Médica" (número sobre Darwin) pàg. 14.

25.- *Ibid.*, pàg. 18.

26.- *Discurso de D. Peregrín Casanova*, "Tribuna Médica" (número sobre Darwin), pàg. 27. Prou interessadament, en el seu discurs, Unamuno havia criticat exactament aquest tipus de causalitat lineal que ell creia que era una simplificació grollera: "Y ahora, antes de pasar adelante, he de salir al paso a una concepción muy vulgar, vulgarísima, pero muy arraigada, cual es la de concebir esa transformación en serie lineal. Recuerdo que cuando por primera vez, siendo yo muy mozo, me hablaron del darwinismo, me hicieron creer que Darwin enseñaba que las especies acatualmente existentes proceden unas de otras y en serie lineal. Y es que el vulgo... sólo ha cogido de las doctrinas de Darwin aquello que el hombre viene del mono". (*Ibid.*, pàg. 18).

27.- En relació amb la discussió de Casanova sobre la selecció regressiva com a procés de l'evolució biològica, vegeu *La biología general*, pàg. 231 i següents.

28.- "Tribuna Médica" (número sobre Darwin), pàgs. 30-31.

29.- "El Pueblo", 24 de febrer. Aquest atac lleugerament velat a certs elements de les autoritats de València pot haver sigut una interpolació de "El Pueblo". El reportatge de "Las Provincias", un diari conservador, indica que Unamuno senzillament va establir que era possible (o havia de ser així) expressar qualsevol tipus d'opinió, al marge de la posició oficial que an esperava tenir (i potser era una al·lusió a la seva pròpia posició): "Dijo que se pueden profesar todas las creencias y opiniones sin temor alguno, y que basta es posible ejercer puestos oficiales sin necesidad de rendir culto a preocupaciones, ni hacer alarde de determinadas creencias."

30.- Text a "El Pueblo" de 24 de febrer. Vegeu els comentaris de Bernardo Merino sobre aquest discurs a "El Radical" de la mateixa data.

31.- "El Pueblo", 24 de febrer.

32.- "Al conjunto de Darwin, la infantil leyenda del origen milagroso de cada especie, confesión de insuficiencia de las leyes naturales, se dispuso como un sueño, y la teoría transformista, única científica, y más reverente con la divinidad, explicó el proceso universal en sus múltiples actividades, por la sola

eficacia del primer impulso." ("Tribuna Médica", número sobre Darwin, pàg. 34). Monmeneu va recordar el 1966 que Unamuno havia reaccionat amb disgust a la petita referència de Bartrina a la divinitat.

33.- "Tribuna Médica", número sobre Darwin, pàgs. 34-35.

34.- *Ibid.*, pàgs. 36-37.

35.- *Ibid.*, pàg. 37; "El Pueblo", 25 de febrer.

36.- La inscripció diu: "A Darwin / Los escolares médicos / en el primer centenario / de su nacimiento 1909."

37.- "El Radical", 25 de febrer: el text del discurs a "El Pueblo" de la mateixa data. Aquest va ser un discurs ben curiós, ple de contradiccions i paradoxos típics d'Unamuno. Per exemple, la seva visió de la ciència i la religió: "Los frailes aconsejaban pan y catecismo... y yo digo que necesitamos carne y ciencia." Però advertia que la ciència tendia a produir entre les classes populars deformades per la fe supersticiosa efectes similars que els miracles; que la ignorància provoca una fe cega i pseudoreligiosa en la ciència; i que, per tant, el poble llegeix Kropotkin i Haeckel al mateix temps i amb el mateix esperit.

38.- "El Mercantil Valenciano", 26 de febrer. Monmeneu recordava que l'Academia Médico-Escolar havia pagat el bitllet d'Unamuno fins a Encina. Salamanca estava en un altra línia ferroviària per a la qual Unamuno tenia un passatge.

39.- "El Radical", 3 i 23 de febrer del 1909. Unamuno va utilitzar un llenguatge similar referint-se a la "Velada" com "esta augusta religiosidad en honor de Darwin." ("Tribuna Médica", número sobre Darwin, pàg. 7).

40.- "El Pueblo", 3 de març del 1909 ("Voilà l'ennemi", las conferencias de Unamuno).

41.- Possiblement "La Semana Católica" va recollir la suggestió de "El Mercantil Valenciano" que el 4 de febrer havia predit que algú podria realment utilitzar la frase: "En honor de Darwin. Del diablo, dirá alguno, que seguramente no ha leído una línea de las muchas que escribió el sabio inglés."

42.- "El Pueblo", 9 de febrer, *Jamás perdonarán a Darwin*.

43.- Una altra rèplica a l'article de "La Semana Católica" va ser una carta oberta d'un estudiant, Rafael Campillos, publicada a "El Mercantil Valenciano" el 10 de febrer. "La Semana Católica" va publicar una resposta a "El Pueblo" i a Campillos titulada *Nos batimos en retirada* (14 de febrer).

44.- "La Voz de Valencia", 17, 18, 19, 20, 21, 22 i 23 de febrer.

45.- "El Pueblo", 24 de febrer.

46.- "El Universo", 25 de febrer, *Una universidad prostituida*.

47.- "Heraldo de Madrid", 25 de febrer, *Furias clericales*.

48.- "El Universo", 26 de febrer, *Furias anticlericales. Darwin, Unamuno y el Heraldo*.

49.- Reproduït a "El Pueblo" de 20 de març del 1909.